

njih među onima koja su vezana uz život i djelovanje nadbiskupa kardinala Alojzija Stepinca. Potrebno je pritom svakako istaknuti kako ova trilogija ukazuje na izniman trud i temeljit rad njezina autora mons. J. Batelje, koji se u potpunosti posvetio proučavanju Stepinčeva opusa. Bez sumnje se može reći kako je J. Batelja iznimno pridonio informiranju stručne i šire javnosti o mnogobrojnim činjenicama koje rasvjetljavaju istinu o liku i djelu zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca.

JOSIP KAJINIĆ

Melita ŠVOB, *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*, Židovska općina i Istraživački i dokumentacijski centar CENDO, Zagreb 2010., 305 str.

Dr. Melita Švob niz godina bavi se istraživanjem povijesti Židova (žrtava Holokausta), o čemu svjedoče brojni članci i knjige objavljeni u zemlji i inozemstvu. Autorica se može smatrati "vodećom eksperticom za socio-demografsku strukturu i dinamiku židovske populacije u Hrvatskoj" (vidi www.cendo.hr). Za pisanje knjige *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu* koristila je brojnu literaturu, popise stanovništva, podatke židovskih općina i podatke koje je sama prikupila u Istraživačkom i dokumentacijskom centru CENDO (dr. Švob je i njegova direktorica). U knjizi su prikazani rezultati istraživanja, a pritom je korištena pretežno komparativna i analitičko-sintetička metoda.

Prema riječima dr. M. Švob, istraživanje židovske populacije veoma je težak zadatak jer se radi o populaciji koja je vrlo "dinamična" (pokretljiva), a njezina rasprostranjenost ovisila je o raznim prilikama (političkim, gospodarskim i dr.). Drugi je problem kod istraživanja bio što su popisi stanovništva, odnosno metodologija rada tijekom povijesti, bili različiti. Neki su popisi provedeni po koncepciji stalnog ili *de iure* stanovništva (1857., 1928., 1953., 1961., 1971., 1991., 2001.), a drugi prema koncepciji prisutnog ili *de facto* stanovništva (1880., 1890., 1900., 1921. i 1931.). Ni broj Židova koji su članovi židovske općine nije potpun. Predmet istraživanja bili su i oni stanovnici koji imaju dokazano židovsko porijeklo po majčinoj, ali i očevoj strani. Najvjerođostojniji podaci o stanovništvu oni su prema vjerskoj pripadnosti, ali se stanovništvo nakon Drugog svjetskog rata nije izjašnjavalo na taj način.

U knjizi su analizirani rezultati popisa stanovništva od 1857. do 2001. godine. Uspoređeni su podaci s obzirom na brojnost i zastupljenost židovske populacije u Hrvatskoj na razini naselja, gradova i kotareva. Posebno su podrobno obrađeni rezultati židovskog stanovništva u Zagrebu.

U analiziranju židovske populacije uzeli su se u obzir i utjecaji povijesnih, političkih i socio-ekonomskih prilika na migracije stanovništva. Spomenuta je velika razlika u broju Židova u Hrvatskoj i Zagrebu prije i nakon Drugog svjetskog rata. Velik broj Židova stradao je tijekom rata (1941.–1945.), a nakon njega mnogi su emigrirali u Izrael, tako da se broj još više smanjio: danas su Židovi najmanja nacionalna manjina u Hrvatskoj.

Godine 1931. po popisu stanovništva bilo je u Zagrebu 8 702 Židova (prema vjerskoj pripadnosti). Po evidenciji iz kartoteke načinjene za vrijeme NDH 28. svibnja 1941. (tzv. kartoteke židovskog znaka) u Zagrebu je živjelo 10 960 Židova. Ovi su podaci uneseni u bazu podataka Istraživačkog centra CENDO.

U prvom poglavlju, "Uvod i metode istraživanja" (str. 11.–15.), autorica navodi koju je metodu koristila u istraživanju židovske populacije u Zagrebu i Hrvatskoj. To je pretežno bila komparativna i analitičko-sintetička metoda na primjeru Zagreba, jer se za "ista obilježja daje analiza Židova u Zagrebu i ukupne gradske populacije Zagreba".

Drugo je poglavlje "Migracije u Hrvatskoj" (str. 16.–20.). Najraniji podaci (arheološki) svjedoče da su Židovi živjeli od prvog stoljeća u Saloni, a različiti artefakti govore da je u II. st. postojala dobro organizirana židovska zajednica. Arheološki nalazi i nadgrobnici potvrđuju prisutnost Židova u rimsko doba i u Senju, Benkovcu te Mursi (današnji Osijek). U Dubrovniku nalazimo prve tragove već 1326., a povijest geta počinje u ranom XIV. st. i traje sve do 1808., tj. do francuske okupacije odnosno ukidanja Dubrovačke Republike. Tijekom čitavog tog razdoblja broj Židova nije bio velik – kretao se od 100 do 300 stanovnika. Kao i ostali doseljenici, i Židovi su dolazili u naše krajeve iz drugih zemalja. U XVI. st., kada su bili prognani, došli su iz Španjolske i Portugala, a poslije iz Austrije, Ugarske i Češke. Imigracija u sjevernu Hrvatsku i Slavoniju počela je još krajem XVIII. st., da bi se intenzivirala u drugoj polovini XIX. stoljeća. U prvo vrijeme Židovi su bili pokućarci i mali obrtnici, da bi poslije svoj kapital ulagali u privredne (i novčane) institucije. Iako je njihov broj bio malen u ukupnoj populaciji, njihov utjecaj na trgovački i gospodarski napredak bio je velik. Iz podataka koje autorica donosi za stanovništvo u Hrvatskoj i Slavoniji od 1850. do 1910. može se uočiti da je najmanji porast stanovnika bio u vremenu između 1869. i 1880., zbog teških godina s pustošenjima izazvanim ratovima i pojavom zaraznih bolesti (na primjer epidemija kolere 1873.).

Treće poglavlje naslovljeno je "Migracije i dolazak Židova u Hrvatsku i Zagreb" (str. 21.–25.). Malo je podataka o naseljavanju Židova u srednjem vijeku. Ipak, sudske isprave i oporuke bilježe i židovska imena. Saznajemo da Židovi u Zagrebu nisu živjeli u getu (kao u Splitu i Dubrovniku), nego su njihove kuće bile uz kuće drugih građana Zagreba. U početku (XVIII. st.) najprije im se kao putujućim trgovcima izdaju dozvole boravka. Veće naseljavanje počinje za vrijeme Habsburgovaca krajem XVIII. stoljeća, Ediktom o toleranciji cara Josipa II. (1782. i 1783.). Iako su tolerancijski zakoni poboljšali život Židova, nisu im osigurali potpunu ravnopravnost i još je postojao niz zabrana.

Četvrto je poglavlje "Kretanje broja Židova u Hrvatskoj u razdoblju 1857-2001." (str. 26.–71.). Tu se opisuje kako su Židovi u Hrvatskoj živjeli uglavnom u gradskim naseljima. Dr. Švob donosi tablice o broju Židova u Hrvatskoj u gradovima 1857.–1931. (Bjelovar, Karlovac, Koprivnica, Križevci, Osijek, Petrinja, Požega, Sisak, Sl. Brod, Zagreb i Varaždin), iz čega je vidljivo da najveći broj Židova bio u Osijeku (2 027) i Zagrebu (3 185). U tablici koja prikazuje stanje prema popisu stanovništva po županijama vidi se da ih je najveći broj živio u Osječko-baranjskoj županiji (3 886), a u gradu Zagrebu 3 305. Prema popisu iz 1910. najveći broj Židova imala je Osječko-baranjska županija (4 009), a grad Zagreb 4 311. Iz ovoga se može zaključiti da je najveći broj Židova živio u gradu Zagrebu.

Prema popisima stanovništva iz 1921. i 1931. najveći broj Židova živio je u gradovima, a njihov je broj rastao. Godine 1921. bio je prvi popis stanovništva u novostvorenoj državi SHS (Kraljevini Jugoslaviji od 1929). Mnogi dijelovi hrvatskog teritorija nisu pripali novoj državi (Istra, Rijeka, Cres, Lošinj, Zadar). Ustroj Hrvatske sastojao se od gradova, kotareva i općina. Godine 1931. Hrvatska je podijeljena na banovine, što je otežavalo istraživanje. Broj Židova 1931. povećao se, pa je iznosio za grad Zagreb 8 702, a za Osijek 2 245. Dr. Švob donosi niz tablica u kojima je prikazan broj Židova u pojedinim gradovima (Čakovcu, Novoj Gradiški, Sisku, Splitu i dr.). Prema popisu stanovništva iz 1931. na teritoriju Kraljevine Jugoslavije živjelo je 68 405 Židova, od toga u Hrvatskoj 21 505.

Popisi stanovništva Hrvatske nakon Drugog svjetskog rata ne mogu se smatrati realnima zato što se mnogi Židovi nisu izjašnjavali ni po narodnosti ni po vjeroispovijesti. Broj Židova iz tog razdoblja razlikuje se od podataka iz židovskih općina. Nakon Drugog svjetskog rata prema popisu stanovništva iz 1948. u bivšoj Jugoslaviji bilo je popisano 6 853 Židova, a u židovskim općinama bilo ih je 11 934. Razlika u broju postoji zato što su se neki Židovi izjašnjavali kao *Srbini-Jevrej*, *Hrvat-Židov*, *Mađar-Jevrej*, a popisivači su ih uvrstili kao Srbe, Hrvate ili Mađare.

U popisu stanovništva iz 1953. bilo je moguće odgovoriti na dva pitanja: 1) o vjeroispovijesti i 2) o narodnosti (nacionalnosti). U Hrvatskoj je od osoba koje su se izjasnile kao pripadnici "Mojsijeve vjere" na pitanje o narodnosti odgovorilo njih 2 307, a o vjeroispovijesti 1 565. Prema tome, dio Židova se odlučio za jednu od dvije mogućnosti izjašnjavanja, ali su se neki Židovi izjasnili za obje opcije. Godine 1961. bilo je popisano 413 Židova, dok je 1991. postojala mogućnost dvojakog izjašnjavanja, pa je u Hrvatskoj bilo 600 Židova po narodnosti, odnosno 633 po vjeroispovijesti. Godine 2001. bilo je samo 576 Židova. Izneseni su podaci o broju Židova za 1991. i 2001. po županijama i kretanju broja Židova u gradovima u kojima su bile židovske zajednice prema popisima od 1900. do 2001. godine.

Peto poglavlje nosi naslov "Židovi u Zagrebu i populacija Zagreba" (str. 72.-105.). Po riječima same autorice, istraživanja objavljena u njemu bila su vrlo zahtjevna i rezultati analize primarno su znanstvenog karaktera. Stanovništvo Hrvatske u razdoblju od 134 godine povećalo se oko dva puta, a stanovništvo Zagreba šesnaest puta. Velika je razlika u broju Židova prije i nakon Drugog svjetskog rata zbog velikih gubitaka u vrijeme Holokausta i poslije migracija Židova u Izrael. Analize pokazuju da su od onih koji su prije bili članovi Židovske općine Holokaust preživjela samo 1 222 Židova.

U ovom poglavlju donose se podaci o broju Židova u biskupskom Kaptolu prema popisu koji je načinio sudac Babočaj 1806. (nije sačuvan taj dokument, nego onaj iz 1812.), u kojem se nalazi samo nekoliko obitelji (19 osoba). Tu je i popis Židova u Gradecu koji su sačinili Jakob Stiegler i Jakob Weiss 5. kolovoza 1808. godine i popis iz 1809. prema kojem je u Župi sv. Marka, kojoj je pripadao Gradec s nekoliko susjednih sela, bilo je 57 Židova.

Dr. Gavro Schwarz je u svojoj knjizi *Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50ih godina 19. vijeka* (Zagreb 1939.) objavio statističke podatke iz židovske općine (o rođenjima i smrti): nabrojano je 116 obitelji prvih Židova u Zagrebu između 1840. i 1843. te mjesta odakle su došli (Ugarska, Austrija, Češka, Njemačka, Pruska i Bavorska, Poljska i drugi krajevi). U migracijama Židova znatnu su ulogu igrale migracije

zbog ženidbe i udaje, pa su tako istražene matične knjige (rođenih i umrlih). U proučavanju migracija i demografskih promjena u židovskoj populaciji značajno mjesto pripada i proučavanju imena (prezimeni) koja su nastala bilo zbog prisilnih zakonskih uredbi ili zato što su se njihovi nositelji prilagodili novim prilikama (u vrijeme Holokausta i da spase život). Židovi su prilikom doseljavanja imali niz zabrana: najveća je posjedovanje nekretnina, što je Židovima dopušteno tek carskim patentom od 18. veljače 1860. godine. Židovske općine trebale su i posebne dozvole za gradnju groblja (Hevra kadiša, sveto bratstvo koje je vodilo brigu o groblju) i sinagoga. Dr. G. Schwarz navodi da su bile odvojene ortodoksne i sefardske općine u Zagrebu i njihovo porijeklo. Nakon raspada Osmanskog Carstva povećao se broj Židova-Sefarda u Zagrebu, koji su bili porijeklom iz Bosne i Hercegovine. Promjene kao što su aneksija Bosne i Hercegovine te raspad Austro-Ugarske donose nove migracije.

U daljnjem tekstu navodi se pravo na obrt (dozvolu su dobili prije 150 godina) odnosno zanimanja kojima su se najviše bavili. Objavljene su tablice i grafikoni prema djelatnosti i spolu iz 1941. godine. Vidljivo je da je najveći broj aktivnog stanovništva Židovske općine Zagreb bio u trgovini i obavljao financijsko-tehničke i poslovne usluge, a najmanji postotak odnosio se na poljoprivredu, šumarstvo, stambeno-komunalnu djelatnost i drugo.

Šesto je poglavlje “Kretanje broja Židova u Zagrebu 1857-2001. g.” (str. 107.-119.). U njemu su analizirana demografska i socijalno-ekonomska obilježja i kretanja židovskog stanovništva u Zagrebu u usporedbi s ukupnim stanovništvom Zagreba. U ovom poglavlju donosi se tablica Židova prema mjestu rođenja: Zagreb je na prvom mjestu, a slijede Sarajevo, Osijek, Beč, Koprivnica, Varaždin, Budimpešta itd. Rezultat je to činjenice da su se obitelji iz malih naselja selile u veće gradove.

Nakon Drugog svjetskog rata, odnosno 1946., u Zagreb se vratilo 2 214 Židova, a došli su i neki povratnici (iz logora ili iz partizana) koji prije nisu živjeli u Zagrebu. Neki se nisu ni imali kamo vratiti jer im je obitelj stradala, a imovina oduzeta. Veliki broj njih nije se nakon rata ni deklarirao kao Židovi, pa ta brojka nije konačna. Prema popisu iz 1991. migracijska obilježja zagrebačkih Židova znatno su izmijenjena u odnosu na prilike prije Drugog svjetskog rata. Popisi stanovništva iz 1991. i 2001. potvrđuju činjenicu da i u najnovije vrijeme Židovi žive u većim gradovima, najviše njih u Zagrebu (64%). Na zemljopisnim kartama prikazane su židovske općine iz 1930. u usporedbi s današnjim stanjem. Vidljive su posljedice Holokausta, jer danas u pojedinim nekadašnjim židovskim općinama nema nijednog Židova. Prije Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj je bilo trideset židovskih općina, a danas ih ima samo deset.

Posebno su obrađene migracije Židova u Izrael, datum odlaska, imena brodova i broj putnika od 1948. do 1951. godine. Prema tim podacima, nakon Drugog svjetskog rata iz bivše Jugoslavije u Izrael su do kraja 1952. otišle 7 764 osobe. Tada je otišlo uglavnom mlađe i radno sposobno stanovništvo. Za razliku od poslijeratnih popisa židovsko je stanovništvo u fazi demografske starosti. Podaci iz 2005. govore da je najzastupljenija skupina onih starosti 55–59 godina, a najmanje zastupljena ona 0–4 godine. Problem starenja stanovništva odnosi se i na cjelokupno hrvatsko stanovništvo.

Sedmo poglavlje analizira “Prostorni razmještaj Židova u Zagrebu 1900-2001.” (str. 162.-173.). Prije Drugog svjetskog rata bogatiji Židovi stanovali su u elitnim gradskim četvrtima, od Ilice i Vlaške do Maksimirske ulice, odakle su se morali iseliti

naredbom ustaških vlasti 1941. godine. Najveća koncentracija bila je oko Meštrovićeva paviljona na današnjem Trgu žrtava fašizma, Zvonimirovom ulicom do Heinzelove. Židovske vjerske obrazovne i vjerske ustanove bile su na prostoru Palmotićeve, Petrinjske, Amruševe i Praške ulice. Tu je bila sinagoga, židovska općina, Hevra Kadiša, Makabi i dr.

Židovi koji su preživjeli Holokaust i vratili se u Zagreb dijelom su se vratili u stane svoje predaka (koje su poslije otkupili, a nekima je vraćeno i vlasništvo).

Osmo poglavlje nosi naslov "Socioekonomska obilježja Židova i stanovništva Zagreba 2001. i 2005. godine" (str. 174.-200.). U ovom poglavlju analizira se stanovništvo prema osnovi korištenja stana, kućanstva i obitelji, obrazovanje i pismenost Židova, zdravstveni problemi i fizička pokretljivost starijih osoba. Židovi su općenito obrazovana i ekonomski "etablirana" populacija (nema nepismenih), čiji se doprinos općem razvoju društva ne može zanemariti.

U potpoglavlju "Objavljeni radovi i članci o Židovima" M. Švob piše o "Židovima Hrvatske u antifašističkom otporu" (str. 254.-268.). Tu su navedeni podaci o uhićenim i ubijenim Židovima. Među prvima je uhićeno 165 židovskih omladinaca (27. svibnja 1941.), koji su ubrzo ubijeni u Jadovnu na Velebitu. Židovi su bili među prvima u NDH koji su uhićeni i poslani u logore Jasenovac i Đakovo (gdje je većina ubijena). Svake godine (22. travnja) održava se komemoracija žrtvama koncentracijskih logora.

Židovi su u relativno visokom postotku (7% židovske populacije) sudjelovali u NOB-u. U članku se navode već prije objavljeni podaci (J. Romano) o sudjelovanju Židova u NOB-u, a najveći broj sudionika bio je nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. godine. Tada je bila organizirana i posebna vojna jedinica sastavljena samo od Židova - "Židovski bataljun" koji su osnovali zatvorenici logora na Rabu nakon što su se oslobodili od Talijana i zarobili njihovo oružje i streljivo.

U posljednjem potpoglavlju autorica opisuje "Razvoj ženskih općih i židovskih dobrotvornih organizacija". Spomenimo da su gospojinska društva osnivana već krajem XIX. st. (tablice na str. 276.-277. i 286.-287.). Prisjetimo se nekih čija su društvena pravila sačuvana u Državnom arhivu u Zagrebu. U Vukovaru je 1866. osnovano Gospojinsko (žensko) društvo "Israelitischer Frauenverein", a 1919. Židovsko djevojačko društvo Morija. Ženska društva osnivala su se i u drugim gradovima: u Zagrebu Izraelsko gospojinsko društvo Jelena Prister (1887.), u Osijeku Osiečko izraelsko gospojinsko dobrotvorno društvo (1879.). Društva su djelovala prema društvenim pravilima, a osnovne djelatnosti bile su skrb za potrebite i organizacije priredbi, zabava i sličnih manifestacija kako bi se priskrbila sredstva za društvenu djelatnost. Opisane su aktivnosti ženskih društava i Izraelske ferijalne kolonije osnovane 17. prosinca 1912. zalaganjem Gospojinskog društva u Zagrebu. Za osnutak ferijalnih domova bila je osnovana Zaklada Tilde Deutsch Maceljske. U Zagrebu je 1926. osnovano Udruženje cionističkih žena, čiji je cilj bilo skupljanje sredstava za odlazak u Palestinu. Tijekom Drugog svjetskog rata (1941.) osnovan je ženski socijalni odsjek pri Židovskoj općini. Ovi odbori osnivali su se i u drugim židovskim općinama (Osijek). Spomenute su najaktivnije članice. Nakon Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj je organizirana Unija židovskih žena Hrvatske (ženske sekcije židovskih općina u Zagrebu, Splitu, Osijeku i Rijeci) sa sjedištem u Zagrebu. Unija je članica International Council of Jewish Women (ICJW).

Na kraju knjige donosi se popis židovskih rabina i kantora koji su odvedeni u Jasenovac.

Statistički podaci izneseni u ovoj knjizi rezultat su popisa stanovništva. Iz tablica, grafičkih prikaza i zemljopisnih karata može se iščitati život Židova u Hrvatskoj, njihovi usponi i padovi i propast u Holokaustu te obnova male židovske zajednice u posljednje vrijeme. Izneseni rezultati prezentirani su na znanstveni način.

Na kraju spomenimo popis literature (str. 215.–236.), zahvalu onima koji su omogućili objavljivanje knjige i pomogli u skupljanju dokumenata u Hrvatskoj i inozemstvu (židovskim općinama i članovima udruge osoba koje su preživjele Holokaust i drugima iz ureda CENDO-a). Na posljednjim stranicama knjige (304.–305.) nalazi se bilješka o autorici dr. Meliti Švob (rođ. Steiner).

Knjiga Melite Švob *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu* znanstvenim pristupom daje analizu židovske populacije od doseljavanja u hrvatske krajeve pa sve do naših dana. Židovi su najveće gubitke doživjeli u Drugom svjetskom ratu, a njihov je broj prema zadnjim popisima u opadanju. Ovo iznimno vrijedno djelo namijenjeno je uglavnom stručnjacima, ali je pisano tako da u potpunosti može zadovoljiti i širu javnost.

LUCIJA BENYOVSKY